

UDC 94(477)::[329.285+323.3:63-051]

КУДИНОВ Д.В.Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)**БЕЗДЕРЖАВНИКИ Й УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В 1900-х РОКАХ:
ДО ІСТОРИОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ**

Аналізується огляд істориками проблеми взаємодії організацій анархістів й українського селянства. У висвітленні діяльності анархістів виділяються дві історіографічні тенденції – радянська з негативною установкою на програмові завдання та тактику бездержавників і сучасна, що спирається на адекватне розуміння поглядів анархістів. Акцентується описання істориками діяльності анархістів у сільській провінції в Чернігівській, Подільській, Катеринославській і Херсонській губерніях. Найбільша увага приділена описанню діяльності “Союзу бідних хліборобів” у Гуляй-Полі.

Ключові слова: історіографія, анархізм, анархісти, анархо-комуністи, бездержавники, безмотивний терор, “Союз бідних хліборобів”, Нестор Махно.

KUDINOV D.V.Sumy Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education
Candidate of Historical Sciences, Docent (Ukraine)**ANTI-STATISTS AND UKRAINIAN PEASANTRY IN 1900s:
THE HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE**

The article is focused on the survey of the interaction between anarchist organizations and Ukrainian peasantry performed by Soviet, Ukrainian and Russian historians. In this respect, two historiographic tendencies are distinguished: Soviet, with adverse orientation on program targets and tactics of anti-statists (the quotes of V.Lenin and J.Stalin are cited as an examples which soviet authors were looked about) and contemporary, which is based on reasonable understanding of anarchists' views on reaching communist society via revolutionary way, annihilation of state and its institutions, securing of human freedom and affordability of material and cultural wealth (short visions of the future society arrangement made by famous anarchist theorists, such as M. Bakunin and P. Kropotkin, are provided). The emphasis is made on the description by historians of anarchists' activity in Chernigov, Podolia, Poltava, Ekaterinoslav and Kherson Governorates. Particularly, actual instances of the agitation beginning amongst peasants by the members of Nizhyn group of anti-statists, creation by them of a range of federations for involvement of rural dwellers, organization in the countryside of meetings and assaults on representatives of czarist administration, landlords and capitalists are revealed. Major attention is paid to the description of the “Poor Peasants Union” activity in Huliaipole in 1906-1908, which future leader of The Revolutionary Insurrectionary Army of Ukraine Nestor Makhno had art and part in. The author proves that this particular chapter of anarchists' history is the most high-lighted in historical literature out of the whole complex of data concerning the anti-statists' performance in rural area.

It is noted that contemporary Ukrainian historians (V. Volkovynskyi, O. Lebedenko, V. Savchenko) have found out the attributes of “peasant anarchism”: the tactics of anarchists in the countryside differed from the activity of the rest Left by more clear and specific support of peasant destructive actions, the border between “fundraising” or “anarchic” motives usually wasn't traced, the groups went in for expropriations, which to some extent lapped over their revolutionary content (however, peasant anarchists themselves denied “wanton” character of

the terror, low level of theoretical training was peculiar to peasant group members, while hands-on experience was prevailing: the ability to shoot, fight, disguise, observe conspiracy, etc. The historians underline particular national colour of Ukrainian "peasant anarchism". According to V. Volkovynskyi and O. Lebedenko, the expansion of anti-statist ideas was favoured by "anarchic mentality" of Ukrainian peasantry (immanent orientation of Ukrainian farmers toward liberty, which had not been knocked out of their conscious during serfdom period), freedom-loving traditions living in peasantry from Zaporozhian Sich times, as well as anti-statist egalitarian ideas of former affluent religious group of Dukhobors.

Keywords: *historiography, anarchism, anarchists, anarcho-communists, anti-statists, unmotivated terror, "Poor Peasant Union" (Soyuz bednyh hleborobov), Nestor Makhno.*

КУДИНОВ Д.В.

Сумский областной институт последипломного педагогического образования,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

АНТИГОСУДАРСТВЕННИКИ И УКРАИНСКОЕ КРЕСТЬЯНСТВО В 1900-х ГОДАХ: К ИСТОРИОГРАФИИ ПРОБЛЕМЫ

Анализируется обзор историками проблемы взаимодействия организаций анархистов и украинского крестьянства. В освещении деятельности анархистов выделяются две тенденции – советская с ее негативной установкой на программные задачи и тактику антигосударственников и современная, основывающаяся на адекватном понимании взглядов анархистов. Акцентируется описание историками деятельности анархистов в сельской провинции на территории Черниговской, Подольской, Екатеринославской и Херсонской губерний. Наибольшее внимание уделено описанию деятельности "Союза бедных хлеборобов" в Гуляй-Поле.

Ключевые слова: *историография, анархизм, анархисты, анархо-коммунисты, антигосударственники, безмотивный террор, "Союз бедных хлеборобов", Нестор Махно.*

Помітний слід у вітчизняній історії залишили організації анархістів, що наводили жах на урядовців і обивателів своїми "ексами" та водночас заворожували революційною романтикою молодь, яка в прямій деструктивній дії вбачала швидкий шлях трансформації суспільства, а також власну соціальну самореалізацію. Локально анархісти у роки Першої російської революції (ПРР) здобули популярність не лише в робітничих кварталах українських міст, але й у сільській провінції, вдосконаливши методи аграрного й індивідуального терору. Діяльність анархістів у селі, їх взаємодія з селянством – невід'ємна частина історичного дискурсу, узагальнення та виокремлення тематичних частин якого в історіографії і є метою даної публікації.

У висвітленні анархістського руху в Росії й Україні в історичній науці ствердилися два підходи: 1) з позиції більшовицької критики анархізму, що прослідковується в працях радянських вчених; 2) з позиції критики анархізму, заснованої на працях самих теоретиків бездержав'я та їх апологетів, що притаманно для істориків-сучасників.

Погляд радянської історіографії на анархічний рух вирізняється апеляцією до різких визначень анархізму більшовицькими лідерами. Ще у 1901 р. із різкою критикою анархізму виступив В. Ленін: відсутність в анархізмі революційного вчення або доктрини; нерозуміння ним причин експлуатації, розвитку суспільства і класової боротьби як творчої сили; зрештою, заперечення ним політичної боротьби. У 1905 р. в статті "Соціалізм й анархізм", надрукованої в № 21 "Нового життя", В. Ленін повторив свої тези з додатком інших нападів на бездержавників: анархісти вносять дезорганізацію до революційного руху і відвертають робітників від політики буржуазної держави, яку вони

можуть використати собі на користь [25; 27]. У *“Державі і революції”* (1917) В. Ленін вже по-іншому розставляє акценти їх критики радикальними марксистами – він показував неможливість відмирання держави *“з сьогодні на завтра”* в умовах розгортання антикапіталістичної революції, заперечення ними використання державної влади революційним пролетаріатом [26, с. 59-64, 112-113].

В усьому комплексі поглядів анархістів В. Ленін схвально виокремив лише *“розуміння [ними] причин експлуатації”* – *“приватна власність, як основа товарного господарювання”*. У решті оцінок лідер більшовиків залишався вірним власним раз ствердженим поглядом, сліпо відвертаючись від ідеї свободи особистості в анархістській думці, яку він приймав на рахунок лібералізму: *“анархізм – буржуазний індивідуалізм навиворіт”*; *“індивідуалізм, як основа всього світогляду анархізму”*; *“захист дрібної власності і дрібного господарства на землі”*; *“заперечення об’єднуючої і організуючої сили влади”*; *“породження відчаю”*; *“психологія вибитого з колії інтелігента або босяка, а не пролетарія”*. Подібні установки висловив і Й. Сталін у полеміці з грузинськими анархістами, які гуртувалися довкола газети *“Нобаті”*, в 1906 р. Він визначав анархізм як течію глибоко ворожу марксизму, що в основу своєї теорії покладає особистість, тоді як соціал-демократи – масу. Він у тенденційному дусі дорікав анархізму за його заперечення методології марксизму, заснованої на діалектиці, марксистської матеріалістичної теорії (*“теорія шлунку”* – анарх.), обурювався звинуваченнями бездержавників на адресу РСДРП в дусі *“ворог соціалізму”*, який ухиляється від збройної боротьби з режимом і намагається встановити партійну диктатуру над пролетаріатом, що, власне, і відбулося з настанням сталінізму [32, с. 296, 302-310, 321-329, 356, 362-372].

Подібна негативізація анархізму, звичайно, не сприяла об’єктивному погляду істориків на нього, а тим більше на широке висвітлення боротьби бездержавників окремо в робітничому та селянському середовищах. Наприклад, О. Ярославський в своїй книзі *“Анархізм в Росії”* заявив, що до анархістів приставали декласовані дрібнобуржуазні елементи, що анархізм не мав ніякого впливу на робітників, а це, звісно, було далеко не так. Оцінка автором діяльності бездержавників в ПРР здійснена під кутом поглядів Леніна і Сталіна – заперечення анархістами необхідності створення окремої робітничої партії й участі робітників у політичній боротьбі, перешкоджання розвитку робітничого руху та ін. [34, с. 6, 30]. Ленінська критика анархізму ставала ідейною основою також для досліджень інших радянських істориків з ретрансляцією в їхніх творах шаблонних формулювань. При цьому, якщо роль анархізму в намаганні згуртувати робітників розглядалася радянськими дослідниками відносно широко, то робота бездержавників у селі – лише поверхово.

У публікаціях другої групи установки анархістів досягти комуністичного ладу (синтез політичної та економічної свободи особистості), намагання ліквідувати капіталізм, що поневолює робітника і ще більше, ніж пережитки феодалізму експлуатує селянина, отримують адекватне й реалістичне бачення. Анархія як політичний рух і як суспільний ідеал сприймається саме в тому розумінні, як його визначали теоретики та неупереджені дослідники анархізму: *“творча продуктивна сила самого народу, який виробляє закони звичаєвого права, щоб краще захиститися від меншості, яка бажає над ним володарювати”*; *“суспільство у вигляді організму, де відносини між окремими його членами визначаються не законами, спадком історичного гніту й минулого варварства, не якими-небудь властителями..., а взаємними вільними угодами, так само як і вільними звичками та звичаями”* (П. Кропоткін); *“суспільний устрій без керівництва”*, *“відсутність панів, суверену”* (Ж. Прудон); *“суспільство без встановленої влади”* (Р. Мелла); *“стан народу, який не має над собою керівництва, де урядова влада відмінена*

або знищена” (А. Ліштанберже); “суспільний стан без уряду, без встановленої влади” (А. Амон); “ідеал, що являє собою... кінець злиднів і повне задоволення всіх матеріальних потреб засобом колективної праці, для всіх обов’язкової і для всіх рівної; потім – кінець панам і всякому володарюванню і вільний устрій народного життя, відповідно до народних потреб, не згори вниз, як у державі, але знизу вгору, самим народом, окрім усіх урядів і парламентів, вільна спілка землеробських і фабричних робітничих товариств, громад, областей і народів; і, нарешті, у більш віддаленому майбутньому, – загальнолюдське братерство, що постане на руїнах всіх держав” (М. Бакунін) [1, с. 51-53; 4, с. 96; 19, с. 48, 52, 66-67, 246, 287; 21, с. 10]. При цьому історики-сучасники не ставляться до анархістів, як до цілком монолітного політичного руху. Навпаки, присутня тенденція вирізняти діяльність хлібовольців, анархо-синдикалістів, безмотивників (“Чорний прапор”), безначальників, індивідуалістів, локалізувати її в конкретних місцевих організаціях та групах. Це не завжди вдається, оскільки ті чи інші групи, особливо в дрібних населених пунктах (і особливо в сільській місцевості), суворо не дотримувалися якої-небудь певної тенденції анархізму, змінюючи тактику своєї діяльності відповідно до обставин.

Найбільш узагальнене уявлення про тактику анархістів в селянському середовищі можна отримати в роботі сучасного російського дослідника В. Кривенького. Вже на першому з’їзді хлібовольців, анархо-комуністів (послідовників П. Кропоткіна) в грудні 1904 р., показував історик, з трудовим селянством бездержавники пов’язували перспективу майбутньої соціальної революції: “повне знищення капіталізму та держави й заміна їх анархічним комунізмом”. Вона повинна була початися загальним страйком робітників та селян. Останній пункт в цілому був вірним для міста, але в селі, як бачимо, події, за виключенням Київщини та Поділля, розгорталися іншим чином – стихійні бунти виникали раніше переходу селянства до страйкової боротьби. “Революційний” статус за селянством закріпив і II з’їзд хлібовольців (вересень 1906 р.). Але питання про те, як наміри анархістів розвивати зв’язки з селянством втілювалися в їхній тактиці, залишилося автором без відповіді [17, с. 214-215].

Еволюція теоретичної думки російського анархізму та його тактики знайшла відображення в працях радянських дослідників анархізму С. Канєва, В. Коміна і О. Ярославського. Визначивши анархізм різновидом дрібнобуржуазного соціалізму, ці дослідники, проте мало оперували фактичними даними по роботі анархістів серед робітників та селянства (прожогом зупинялися на окремих діях груп анархістів Ніжина, Катеринослава, Гуляй-Поля) для ствердження чи спростування цієї тези. Узагальнено вони констатували провал анархістської пропаганди в селянському середовищі, що, на думку С. Канєва, було слідством як невірних установок антидержавників на класову боротьбу і диктатуру пролетаріату, так і організаційної аморфності і фракційності анархістського руху. Останнє також зумовлювало малочисельність анархістських організацій [13, с. 163, 178; 14, с. 221, 232; 15, с. 62, 108; 34, с. 27-35].

Певне світло на питання участі бездержавників у селянському русі проливають роботи дослідників анархізму трьох історіографічних поколінь Б. Горєва (дожовтнева історіографія), А. Зецкера (рання радянська історіографія) й О. Лебеденка (пострадянська історіографія), які оперували одними фактами, що бодай і в стислому вигляді дають певне уявлення про агітаційну роботу антидержавників на селі. Перші спроби встановити контакт з селянством анархісти здійснили ще у 1903 р. (Ніжинська група). У роки ПРР інтенсивність пропаганди на селі посилювалася: у 1905 р. анархісти влаштовували мітинги подільських селян (Вінницька група); у 1907 р. були створені “Анархістський селянський союз”, який об’єднав розрізнені селянські групи Київської та Полтавської губерній, і “Федерація вільного селянського союзу” (Київська та Полтавська губ.). На жаль, знайти

більш детальну інформацію про діяльність цих груп через бідність архівних матеріалів історики так і не змогли. В їх арсеналі опинилися лише розрізнені дані про влаштування нападів на поміщиків в Херсонській губернії на початку 1908 р., експропріацію пошти в Верхньодніпровському повіті в 1907 р., поширення пропаганди по селах з боку катеринославських анархістів, відомості про судові процеси над анархістами-аграрниками тощо. На основі цих повідомлень О. Лебеденко зробив висновок, що тактика анархістів у селі вирізнялася від діяльності решти лівих більш чіткою та конкретно підтримкою деструктивних дій селянства. Цьому, на думку історика, сприяла *“анархічна ментальність українського селянства”* (мається на увазі іманентна установка українського хлібороба на волю, так і не витравлена за роки кріпацтва), лібертатні традиції суспільно-політичної діяльності, що жевріли в селянстві ще з часів Запорозької Січі, а також антидержавні та егалітаристські ідеї впливової колись секти духоборів [10, с. 481-482; 12, с. 39; 21, с. 46-47; 22, с. 1; 23, с. 40; 24, с. 73].

Мабуть найбільш інформативною для з'ясування зв'язків анархістів та українського селянства роботою є дослідження О. Кривобока, якому вдалося встановити, що ніжинська група анархістів, пов'язана з анархо-комуністичною групою в Женеві *“Хліб і воля”* (лідер – Г. Гогелія), в передреволюційний час розгорнула пропагандистську діяльність серед селян Борзенського, Ніжинського, Конотопського повітів, а не лише в прилеглих до Ніжина селах. Листівки-заклики до селян друкувалися в підпільній друкарні в с. Курилівка Ніжинського повіту та привозилися з інших міст (*“До запасних”*, *“До солдатів”*, *“Маніфест”*) [18, с. 228]. Там же, показували Б. Горев і О. Лебеденко, в 1905 р. налагоджувався і випуск журналу *“Набат”*, але поліція попередила його друк [10, с. 476; 21, с. 34].

Роботу анархістів серед селян (агітація в дусі заклику аграріїв до повстання, створення груп Південноросійської федерації селян анархістів-синдикалістів, Анархістської селянської спілки анархістів-комуністів, Федерації груп анархістів-комуністів Київської і Полтавської губерній та ін.) Подільської (м. Богопіль Балтського повіту), Катеринославської, Київської та Херсонської губерній коротко описали В. Нестеренко і В. Савченко [29, с. 143-144; 30, с. 115; 31, с. 11]. Розгорнуте дослідження в даному напрямі ще чекає на свого дослідника.

Загалом, з числа анархістських організацій в Україні, що тісно контактували із селянами, істориками найкраще описана діяльність групи антидержавників в Гуляй-Полі *“Союз бідних хліборобів”*. Це зумовлювалося, звичайно, увагою до персони Нестора Махна, який 17-річним юнаком приєднався до *“Союзу”*.

Серед істориків немає однастайності хронологічних рамок існування групи, очолюваної Вольдемаром Антоні, Олександром і Прокопом Семенютами. Так, за даними В. Волковинського, *“Союз”* існував з вересня 1906 р. до липня 1908 р. О. Лебеденко термін діяльності гуляйпольської групи анархо-комуністів пролонгував до серпня 1908 р. В. Савченко відмітив, що хоча організація в колишньому складі припинила своє існування разом з арештами 27 серпня 1908 р., окремі її члени продовжували здійснювати *“екси”* аж до травня 1910 р. Пізніше група відродилася і діяла до 1913 р., а згодом після трирічної перерви знову відновила свою роботу. Натомість Н. Махно у своїх спогадах стверджував, що діяльність *“Союзу”* почалася за півроку до першого *“ексу”* в 1906 р. і не припинялася аж до Лютневої революції.

Не виробилося однозначної оцінки і щодо характеристики організації *“бідних хліборобів”*. Українські історики здебільшого оцінюють гуляйпольську групу як реальну політичну організацію, що мала певний вплив на селянство. Російський дослідник В. Голованов зводив діяльність товариства гуляйпольських анархістів до рівня звичайної банди, що лише прикривала експропріації романтичним антуражем. В. Волковинський характеризував його як реальну терористичну організацію політично заангажованих

професійних злочинців, яка керувалася адаптованими до селянського розуміння ідеями анархії (“*вільне життя*”), і водночас, як спілку “*примітивних анархістів*” (в цій частині з В. Волковинським погодився й О. Лебеденко), що акумулювали в своїх діях “*прагнення селянських мас до безвладдя*”: “*це був своєрідний конгломерат традицій Запорозької Січі, які переплелися з бажанням шляхом вбивств поміщиків та державних чинів хоча б на деякий час відчутти незалежність і повну свободу, у якій вони вбачали майбутнє щасливе життя*”. Про “запорозьку” ментальність гуляйпольських революціонерів, їхнє бажання наслідувати козаків у визначенні ідеологічного обличчя “Союзу бідних хліборобів” децю патетично писав і В. Савченко.

Чи дійсно ідеали запорозької вольниці, а також твори П. Кропоткіна і М. Бакуніна формували світобачення гуляйпольців? Частина істориків ставить під сумнів якусь серйозну ідейність “бідних хліборобів”. Певною мірою це підтверджують і їхні спогади. Так, Н. Махно згадував, що єдиним з їх групи, хто добре в той час вивчав анархізм, був П. Семенюта, тоді як решта “*не володіла великими знаннями*”. В. Антоні писав, що революційну літературу його товариші читали без розбору, формуючи власне уявлення про суспільство безвладдя. Вартий уваги той факт, що до “*ексів*” група підійшла лише після півроку гурткових читань, які породили, за виразом Н. Махна, “*чудових, енергійних та щирих революціонерів*”. Як з’ясував В. Савченко, виступав в гуртку з лекціями й один з відомих катеринославських бездержавників М. Музель. Тож, певне, нехай і туманне, загальне уявлення про ідеї анархізму його гуляйпольські послідовники мали. Однак, на думку В. Волковинського, зі своєю “*селянською специфікою*”, позбавленою заідеологізованості аграрного терору і близькою до традиційних селянських суспільно-політичних установок на особисту волю. При цьому методи боротьби “Союзу бідних хліборобів” вирізнялися своєрідністю та креативним підходом до справи, що цілком відповідало автономності тактики антидержавників. Б. Горев і В. Савченко, узагальнюючи діяльність анархістів в Україні доби ПРР, писали про те, що кожна їхня група діяла на власний розсуд (“*самобутньо*”) та керувалася локальними завданнями. Відповідно вона могла виконувати їх в оригінальний спосіб, як гуляйпольці – здійснювати напади гуртом, приховуючи обличчя масками або вимажуючи його брудом, супроводжувати їх пафосними заявами, “*убирати*” випадкових свідків тощо.

Дискусійним питанням в діяльності гуляйпольських анархістів була тактика т. зв. “*безмотивного терору*”, відносно якого є розходження у деяких істориків та “*батька*”. Чимало сучасних дослідників не вбачають в ньому іншої раціональної мети, окрім підтримки “*вогню революції*” в селянських серцях, в чому В. Савченко вбачав рудимент радянського історичного мислення. Картини сміливих нападів експропріаторів на підприємців, чиновників, чорносотенців та поліцейських, поранення випадкових жертв бойовиків, “*шпикобойство*”, погоні та перестрілки, роль в “*ексах*” Н. Махна як одного з бойовиків, судові перипетії ув’язнених анархістів – все це добре описане в спеціалізованих дослідженнях, присвячених переважно біографії легендарного вождя анархістського руху в Україні. Все це відтворює певне захоплення гостросюжетним життям Махна та його товаришів, але відводить від питання про мотивацію революційної злочинності “бідних хліборобів”. Сам Нестор Іванович аграрний терор “*групи селян анархо-комуністів*” не вважав таким вже й “*безмотивним*” – це була адекватна відповідь на терор урядовий (“*ми відповіли замахами на переслідування та страти революціонерів*”). Логіку подібних дій анархістів дослідниця анархічного терору Г. Гейфман прокоментувала бажанням мститися всім (курсив наш) привілейованим класам, а також суспільній силі держави за визиск трудових класів: “*Політичні вбивства повинні були стати не заслуженим покаранням, застосованим до обраних державних чиновників за особливо суворі репресивні чи реакційні дії, а помстою за саму належність*

до клану “паразитів-експлуататорів”. До їх переліку потрапляли не лише “слуги самодержав’я”, але й всі представники “економічного істеблішменту”, винні у поневоленні народу. “Чорний терор” проти панів та полупанків (підпали їхнього майна та замах на життя) супроводжувався агітацією проти закону 9 листопада 1906 р. Фактично дії гуляйпольських анархістів стали продовженням селянської практики “викурювання поміщика” з землі з поправкою на грабунок та рекет, за допомогою яких вони поповнювали касу своєї групи. Вочевидь, кримінальні (“витратні”) та політичні (“анархічні”) мотиви змішувалися в діяльності “Союзу бідних хліборобів” і чітко провести між ними межу неможливо [3, с. 14-15; 5, с. 14-27; 6; 7, с. 237-238; 8, с. 182; 9, с. 29-32; 10, с. 504; 16; 21, с. 47-48; 23, с. 40; 28, с. 19-32; 30, с. 116; 31, с. 17-26; 33, с. 11-13].

Історія гуляйпольської організації анархістів свідчила, що на локальному рівні анархісти могли добиватися суттєвих успіхів серед селянства. Подібних “Союзу” сільських груп було доволі багато (В. Савченко, наприклад, встановив, що в 1905-1910 рр. в сусідній до Гуляй-Поля ст. Новоспасівка діяла група з 20 селянських юнаків-анархістів) [31, с. 23]. Певним свідченням цьому слугують і наведені російським дослідником В. Єрмаковим дані про соціальний склад анархістів. Серед засланих в Сибір до 1908 р. бездержавників 17% їх складу становили саме селяни [11, с. 98]. Однак, створенню розгорнутої картини діяльності анархістів серед селянства сучасним дослідникам, як, власне, й їхнім попередникам, заважає брак документальних свідчень. Організаційно нестійкі групи анархістів, обмежені локальними районами своїх дій, не завжди виявлялися поліцією, що вплинуло на недостатнє висвітлення їхньої діяльності в документах МВС. Слабо селянське питання висвітлене і в літературній спадщині анархістів. Звідси – більша увага дослідників до дій окремих міських осередків анархістів, фрагментарність повідомлень про “екси” сільських груп та відсутність конкретики в описі їхньої діяльності. Вочевидь, з цим пов’язаний і пробіл в аналізі політичного життя антидержавників їхньої пропагандистської літератури, адресованої селянству, що могло б збагатити дискусію про характер їхньої роботи на селі. Наприклад, цікавим в даному випадку є бачення ними основ майбутнього сільського життя. “Нові анархічні порядки” передбачали експропріацію приватновласницької землі та її перерозподіл разом з надільними ґрунтами серед робітників “для обробки”, а не “для годування”, з тим, “щоб працювати було легше і веселіше”, щоб можна було керуватися “духом справедливості, братерства і рівності”; спільність продовольчих запасів і робочої худоби; обмін надлишків на промислові товари; заміну царського суду сільським сенатом. До цього царства благоденства і справедливості анархісти закликали селян йти шляхом аграрного терору (особливо підпалів), бойкоту та збройного опору владі [2, с. 106-111, 134-136].

Отже, дискурс анархізм-селянство виявляє певну фрагментарність, неповноту наративів, суворо обмежених як браком архівних матеріалів, так і дослідницькими завданнями. Достатньо висвітленим на сьогодні є питання діяльності “Союзу бідних хліборобів” – достатньо зразкова організація для проведення порівняння та аналогій з іншими селянськими групами антидержавників, що, вочевидь, і стане дослідницьким прийомом при подальших наукових пошуках за перспективною темою взаємовідносин анархістів та українського селянства. Під проблемою анархізм-селянство, попри відносну тематичну обмеженість історичного наративу, вже закладений ґрунт, на якому може з’явитися серйозна наукова розвідка.

1. Амон А. Социализм и анархизм. Социологические этюды / А. Амон. – М.: Заратустра, 1906. – 106 с.

2. Анархисты. Документы и материалы. 1883-1935 гг. В 2 тт. Т. 1. 1883-1916 гг. / Сост. В.В. Кривенький. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. – 704 с.

3. Бабічева О.С. Анархічний терор в Україні на початку ХХ століття / О.С. Бабічева // Інтелігенція і влада. – 2007. – Вип. 9. – С. 9-20.

4. Бакунин М.А. Избранные сочинения / М.А. Бакунин. – Пг.-М.: Голос труда, 1919. – Т. 1. – 320 с.
5. Волковинский В.Н. Махно и его крах / В.Н. Волковинский. – М.: Из-во ВЗПИ, 1991. – 247 с.
6. Волковинський В. Нестор Махно: легенда і реальність / В. Волковинський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.makhno.ru/lit/Volkovin/01.php.
7. Волковинський В.М. Нестор Махно: проти усіх влад і режимів / В.М. Волковинський // Сторінки історії України: ХХ століття: Посібн. для вчителя / За ред. С.В. Кульчицького. – К.: Освіта, 1992. – С. 236-255.
8. Гейфман А. Революционный террор в России, 1894-1917 / А. Гейфман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
9. Голованов В.Я. Нестор Махно / В.Я. Голованов. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 482 с.
10. Горев Б.И. Аполитические и антипарламентские группы (Анархисты, максималисты, махаевцы) / Б.И. Горев // Общественное движение в России в начале ХХ-го века / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Погресова. – СПб.: Общественная польза, 1914. – Т. III. – Кн. 5. – С. 473-534.
11. Ермаков В.Д. Портрет российского анархиста начала века / В.Д. Ермаков // Социологические исследования. – 1992. – № 3. – С. 97-99.
12. Зецкер А. 1905 рік на Поділлі / А. Зецкер. – Вінниця: Б. в., 1925. – 46 с.
13. Канев С.Н. Анархизм и его крах в России / С.Н. Канев // Исторические записки. – 1979. – № 3. – С. 142-194.
14. Канев С.Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840-1917 гг.) / С.Н. Канев. – М.: Мысль, 1987. – 328 с.
15. Комин В.В. Анархизм в России. Специальный курс лекций, прочитанный на историческом факультете педагогического института / В.В. Комин. – Калинин: КГПИ им. М.И. Калинина, 1969. – 243 с.
16. Комин В.В. Нестор Махно: мифы и реальность / В.В. Комин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://makhno.ru/lit/komin/komin.php>.
17. Кривенький В.В. Анархисты / В.В. Кривенький // Политические партии России: история и современность. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. – С. 210-226.
18. Кривобок О.П. Анархисти на Північному Лівобережжі України на початку ХХ ст. / О.П. Кривобок // Література та культура Полісся. – 2008. – Вип. 41. – С. 226-235.
19. Кропоткин П.А. Хлеб и воля. Современная наука и анархия / П.А. Кропоткин. – М.: Правда, 1990. – 638 с.
20. Кудінов Д. Анархисти й українське селянство в 1900-х роках: проблема взаємовідносин у радянській та пострадянській історіографії / Д. Кудінов // Матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції “Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації”, 2-3 травня 2015 року: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 3. – С. 94-98.
21. Лебеденко О.М. Анархизм в Україні (XIX – початок ХХ ст.) / О.М. Лебеденко. – К.: Б. и., 1994. – 76 с.
22. Лебеденко О. Анархисти в Україні у другій половині ХІХ ст. / О. Лебеденко, М. Швенько // Історія України. – 2001. – № 21-24. – С. 1-3.
23. Лебеденко О.М. Анархисти на Україні в 1903-1908 рр. / О.М. Лебеденко // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 30-43.
24. Лебеденко О.М. Тероризм в Україні під час революції 1905-1907 рр. / О.М. Лебеденко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 15. – С. 73-79.
25. Ленин В.И. Анархизм и социализм / В.И. Ленин // В.И. Ленин. Полное собрание сочинений. – М.: Изд-во полит. лит., 1967. – Т. 5. – С. 377-378.
26. Ленин В.И. Государство и революция / В.И. Ленин // В.И. Ленин. Полное собрание сочинений. – М.: Изд-во полит. лит., 1969. – Т. 33. – С. 1-120.
27. Ленин В.И. Социализм и анархия / В.И. Ленин // В.И. Ленин. Полное собрание сочинений. – М.: Изд-во полит. лит., 1968. – Т. 12. – С. 129-132.
28. Махно Н.И. Мятежная юность (1888-1917) / Н.И. Махно. – Париж: Громада, 2006. – 104 с.
29. Нестеренко В.А. Участь євреїв Поділля у революційних подіях 1905-1907 рр. / В.А. Нестеренко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – 2003. – Вип. 6. – С. 138-145.
30. Савченко В.А. Анархістська організаційна структура і анархістські комунікації в епоху революції 1905-1907 рр. / В.А. Савченко // Інтелігенція і влада. – 2014. – Вип. 30. – С. 107-119.
31. Савченко В.А. Махно / В.А. Савченко. – Х.: Фоліо, 2005. – 415 с.
32. Сталин И.В. Анархизм или социализм? / И.В. Сталин // И.В. Сталин. Сочинения. – М.: ОГИЗ, 1946. – Т. 1. – С. 294-392.
33. Шубин А.В. Махно и его время: О Великой революции и Гражданской войне 1917-1922 гг. в России и на Украине / А.В. Шубин. – М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2013. – 320 с.
34. Ярославский Е. Анархизм в России / Е. Ярославский. – М.: ОГИЗ, 1939. – 117 с.

References

1. Amon A. Sotsializm i anarkhizm. Sotsiologicheskie etudy / A. Amon. – М.: Zaratustra, 1906. – 106 s.
2. Anarkhisty. Dokumenty i materialy. 1883-1935 gg. V 2 tt. T. 1. 1883-1916 gg. / Sost. V.V. Kriven'kii. – М.: Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia (ROSSPEN), 1998. – 704 s.
3. Babicheva O.S. Anarkhichniy teror v Ukraini na pochatku XX stolittia / O.S. Babicheva // Inteligentsiia i vlada. – 2007. – Vip. 9. – S. 9-20.
4. Bakunin M.A. Izbrannye sochineniia / M.A. Bakunin. – Pг.-M.: Golos truda, 1919. – Т. 1. – 320 s.

5. Volkovinskii V.N. Makhno i ego krakh / V.N. Volkovinskii. – M.: Iz-vo VZPI, 1991. – 247 s.
6. Volkovins'kii V. Nestor Makhno: legenda i real'nist' / V. Volkovins'kii / [Elektronnii resurs]. – Rezhim dostupu: www.makhno.ru/lit/Volkovin/01.php.
7. Volkovins'kii V.M. Nestor Makhno: proti usikh vlad i rezhimiv / V.M. Volkovins'kii // Storinki istorii Ukraïni: XX stolittia: Posibn. dlia vchitelia / Za red. S.V. Kul'chits'kogo. – K.: Osvita, 1992. – S. 236-255.
8. Geifman A. Revoliutsionnyi terror v Rossii, 1894-1917 / A. Geifman. – M.: KRON-PRESS, 1997. – 448 s.
9. Golovanov V.Ia. Nestor Makhno / V.I. Golovanov. – M.: Molodaia gvardiia, 2008. – 482 s.
10. Gorev B.I. Apoliticheskie i antiparlamentskie gruppy (Anarkhisty, maksimalisty, makhaevtsy) / B.I. Gorev // Obshchestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale XX-go veka / Pod red. L. Martova, P. Maslova, A. Potresova. – SPb.: Obshchestvennaia pol'za, 1914. – T. III. – Kn. 5. – S. 473-534.
11. Ermakov V.D. Portret rossiiskogo anarkhista nachala veka / V.D. Ermakov // Sotsiologicheskie issledovaniia. – 1992. – № 3. – S. 97-99.
12. Zetsker A. 1905 rik na Podilli / A. Zetsker. – Vinnitsia: B. v., 1925. – 46 s.
13. Kanev S.N. Anarkhizm i ego krakh v Rossii / S.N. Kanev // Istoricheskie zapiski. – 1979. – № 3. – S. 142-194.
14. Kanev S.N. Revoliutsiia i anarkhizm: Iz istorii bor'by revoliutsionnykh demokratov i bol'shevikov protiv anarkhizma (1840-1917 gg.) / S.N. Kanev. – M.: Mysl', 1987. – 328 s.
15. Komin V.V. Anarkhizm v Rossii. Spetsial'nyi kurs lektsii, pročitannyi na istoricheskom fakul'tete pedagogicheskogo instituta / V.V. Komin. – Kalinin: KGPI im. M.I. Kalinina, 1969. – 243 s.
16. Komin V.V. Nestor Makhno: mify i real'nost' / V.V. Komin [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: <http://makhno.ru/lit/komin/komin.php>.
17. Kriven'kii V. V. Anarkhisty / V.V. Kriven'kii // Politicheskie partii Rossii: istoriia i sovremennost'. – M.: «Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia» (ROSSPEN), 2000. – S. 210-226.
18. Krivobok O.P. Anarkhisti na Pivnichnomu Livoberezhzhi Ukraïni na pochatku XX st. / O.P. Krivobok // Literatura ta kul'tura Polissia. – 2008. – Vip. 41. – S. 226-235.
19. Kropotkin P.A. Khleb i volia. Sovremennaia nauka i anarkhiia / P.A. Kropotkin. – M.: Pravda, 1990. – 638 s.
20. Kudinov D. Anarkhisti i ukraïns'ke selianstvo v 1900-kh rokakh: problema vzaemovidnosin u radians'kii ta postradians'kii istoriografii / D. Kudinov // Materiali III Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi internet-konferentsii «Tendentsii ta perspektivi rozvitku nauki i osviti v umovakh globalizatsii», 2-3 travnia 2015 roku: Zb. nauk. prats'. – Pereiaslav-Khmil'nits'kii, 2015. – Vip. 3. – S. 94-98.
21. Lebedenko O.M. Anarkhizm v Ukraïni (XIX – pochatok XX st.) / O.M. Lebedenko. – K.: B. i., 1994. – 76 s.
22. Lebedenko O. Anarkhisti v Ukraïni u drugii polovini XIX st. / O. Lebedenko, M. Shven'ko // Istorii Ukraïni. – 2001. – № 21-24. – S. 1-3.
23. Lebedenko O.M. Anarkhisti na Ukraïni v 1903-1908 rr. / O.M. Lebedenko // Ukraïns'kii istorichni zhurnal. – 1991. – № 11. – S. 30-43.
24. Lebedenko O.M. Terorizm v Ukraïni pid chas revoliutsii 1905-1907 rr. / O.M. Lebedenko // Problemi istorii Ukraïni XIX – pochatku XX st.: Zb. nauk. pr. – 2008. – Vip. 15. – S. 73-79.
25. Lenin V.I. Anarkhizm i sotsializm / V.I. Lenin // V.I. Lenin. Polnoe sobranie sochinenii. – M.: Izd-vo polit. lit., 1967. – T. 5. – S. 377-378.
26. Lenin V.I. Gosudarstvo i revoliutsiia / V.I. Lenin // V.I. Lenin. Polnoe sobranie sochinenii. – M.: Izd-vo polit. lit., 1969. – T. 33. – S. 1-120.
27. Lenin V.I. Sotsializm i anarkhiia / V.I. Lenin // V.I. Lenin. Polnoe sobranie sochinenii. – M.: Izd-vo polit. lit., 1968. – T. 12. – S. 129-132.
28. Makhno N.I. Miatezhnaia iunost' (1888-1917) / N.I. Makhno. – Parizh: Gromada, 2006. – 104 s.
29. Nesterenko V.A. Uchast' yevrei' v Podillja u revolucijnykh podijah 1905-1907 rr. / V.A. Nesterenko // Naukovi zapysky Vinnyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu im. M. Kocjubyns'kogo. Serija: Istorija. – 2003. – Vyp. 6. – S. 138-145.
30. Savchenko V.A. Anarkhists'ka organizatsiina struktura i anarkhists'ki komunikatsii v epokhu revoliutsii 1905-1907 rr. / V.A. Savchenko // Inteligentsiia i vlada. – 2014. – Vip. 30. – S. 107-119.
31. Savchenko V.A. Makhno / V.A. Savchenko. – Kh.: Folio, 2005. – 415 s.
32. Stalin I.V. Anarkhizm ili sotsializm? / I.V. Stalin // I.V. Stalin. Sochineniia. – M.: OGIZ, 1946. – T. 1. – S. 294-392.
33. Shubin A.V. Makhno i ego vremena: O Velikoi revoliutsii i Grazhdanskoï voine 1917-1922 gg. v Rossii i na Ukraine / A.V. Shubin. – M.: Knizhnyi dom «LIBROKOM», 2013. – 320 s.
34. Iaroslavskii E. Anarkhizm v Rossii / E. Iaroslavskii. – M.: OGIZ, 1939. – 117 s.